Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
март
7
четверг
№ 44 (14544)
Садар өртээ 10 көп.
(Чагыдар өртээ 6 көп.).

ДҮҮН — КИЧЭЭЛ

Хамааты камгалалының курстарынга журналистер бир хүннүң кичээлин эрттирген. Тыва АССР-ниң хамааты камгалалының начальнигиниң оралакчызы — штаб начальниги В. И. Чистяков «Тайбың үеде хамааты камгалалының ажылының ролю болгаш моон соңгаар оон сорулгаларының дугайында» лекцияны номчаан.

Амгы үениң техниктиг херекселдерин хөйү-биле ажыглап турарының дугайында офицерлер В. Плесовских, А. Гребенков болгаш И. Першин олар чугаалаан.

Хамааты камгалалының талазы-биле пропаганда ажылын чер-черлерге күштелдиреринге журналистерниң ролю улуг. Ынчалза-даа бо айтырыг республикада чедир шиитпирлеттинмейн турар. Ынчангаш хамааты камгалалының штабтарынга кээп, аңаа өөренип тургаш, хөйнү билип алыры кымга-даа ажыктыг.

БӨГҮН — КЕЖЭЭЛЕР

Бөгүн Кызыл хоорайга болгаш республиканың районнар төптеринге Делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-ке тураскааткан байырлыг кежээлер эртер.

Тываның В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга байырлал кежээзи база солун эртер. Аңаа хоорайның бүдүрүлгелериниң мурнакчылары, дайынның болгаш күш-ажылдың база партияның хоочуннары, хөй-нийти организацияларының төлээлекчилери, ажылчын аныяктар хөйү-биле киржир.

ДААРТА — АДАКТАЛГАН

Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтун арендатор малчыннары Жора болгаш Валентина Монгуштар бо чылдың кыштаглаашкынын эки эрттирип, малдан хөй продукцияны алыр дээш кызымак ажылдап турарлар.

Оларның коданында бо чылын төрүүр 300 ажыг хойнуң оолдаашкыны адакталган. Эртен оларның коданынга 250-ги хураган төрүттүнер.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединде

КӨРҮЛДЕНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИН ҮНДҮРГЕН

1. Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзиниң көрүлдезиниң түңнелдерин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу үндүрген. Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзиниң, оларның организакчы, политиктиг болгаш идеологтуг ажылының ужур-утказын, хевирлерин болгаш методтарын чаартып, партияның иштики демократиязын хөгжүдүп, массалар-биле харылзааны быжыглап турарының көрүлдезин организастаар талазы-биле чамдык ажылдарны партия Кызыл хоорkомунуң болгаш райкомнарының чорутканын бюродан демдеглээн.

Хөй-хөй партия организациялары аңгаадангай чоруктан уштунуп, боттарының хүрээлениин быжыглап, туруштарын тодарадып, күш-ажылчы коллективтерниң амыдыралынга боттарының салдарын чедирип эгелээн.

Ындыг чорук «Чыраа-Бажы», «Х Улуг хурал», «Найырал», ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг, «Кызыл тараачын», «Россия», «Таңды сыны», «Алдан-Маадыр» совхозтарның, Бии-Хем районда «Туран» септелге-техника бүдүрүлгезиниң, Тес-Хемниң ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур мехколоннazының, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл райпоnарның, Улуг-Хемниң, Тес-Хемниң амыдырал хандырылга район эргелелдериниң, Саглының, Шагаан-Арыгның ийиги ортумак школаларының, Сүт-Хөлдүң болгаш республиканың эмнелге черлериниң, «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының болгаш оон-даа өске черлерниң партия организацияларының ажылында тодаргай көстүп турар.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң парткому партия эге организацияларының ролюн бедидер, партия хүрээлениң быжыглаар талазы-биле боттуг ажылды чорудуп турар. Ында бактаап турар цех партия организациязы бүрүзү болуунуң ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарын тодарадып алган ажылдап турар. Партком кежигүннерин эге организацияларда быжыглаан, оларда ажылды чорудуп турар. Бүгү коммунистер доктаамал болгаш түр даалгаларлыг, оларның күүселдезиниң база СЭКП Уставының негелделерин, дазыган ажыл-херээн кандыг янзылыг күүседип турарының дугайында парткомнуң, партбюронуң болгаш партия хуралдарынга дыңнадып берип турар. Эрткен чылын дөртен коммунистиң отчёдун алган. Партияга кежигүн кирип алыр, ылангыя бүдүрүлгениң мурнакчыларындан болгаш аныяктардан талазы-биле боттуг ажылды чорудуп турар. 1990 чылда 9 кижиниң партия кежигүнүнге хүлээп алган, чаңгыс-даа кижи кежигүнден үнмээн. Партком улус депутаттарының чер-чер Советтериниң депутаттары, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организациялары-биле социал-экономиктиг сорулгаларны, кижизидилге ажылын бир демниг шиитпирлеп турар. Парткомнуң дузазы-биле совхозта бот-орулга-чарылга, аренда, бригада болгаш өг-бүле кезээзи дээн ышкаш ажыл-агыйны чорударының чаа аргалары шиңгээттинип турар. Амгы үеде совхозтуң бүгү салбырлары кооперативтер кылдыр чаарты организастаттынган. Партия организациязының организакчы болгаш политиктиг ажылы, коммунистерниң хуула үлегери совхозтуң деңдески эки ажылдаарынга дузалап турар. Совхоз эрткен чылын продукция бүдүрериниң болгаш садарының планныг онаалдаларын долу күүсеткен болгаш эвээш эвес арыг орулганы пландан ажыр алган.

Бии-Хемде «Туран» септелге-техника бүдүрүлгениң партия организациязы партияның администрацияның ажыл-чорудулгазын контрольдаар эргезин чок болдурган байдалдарда коллективтиң мурнунда салдынган сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээринге база ооң бир демниг ажылын организастаарынга салдар чедирериниң эптиг аргаларын ажыглап турар. СЭКП Уставында тодараттынган эргени ажыглап алгаш, партия организациязы чамдык коммунистерни ажылдың харысалгалыг участоктарынга быжыглаарын сүмелээн. Партбюрога болгаш партия хуралдарынга удуртукчу коммунистерниң отчёттарын сайгарып көрүп, ооң мурнунда кирген шүгүмчүлелдерниң болгаш саналдарның кандыг янзылыг боттанып турарын контрольдап турар. Ажылчы чоннуң экономиктиг өөредилгезинче кичээнгейни салып турар. Пропагандист коммунистерни дамчыштыр ажылдакчыларның чаа мергежилдерни шиңгээдип алырынга, бүдүрүлгени рынок харылзааларынче шилчидеринге база бүдүрүлгениң иштики курлавырларын дилеп тыварынга дузалажып турар. Коллективтиң хөй националдыг составын барымдаалааш, партия организациязы интернационалчы кижизидилгениң айтырыгларынче доктаамал кичээнгейни салып, коллективке найыралчы болгаш эки байдалды тургузарынга дузалап турар. Коммунистерниң мобилизакчы салдарының ачызында бо коллектив планныг онаалданың кол-кол көргүзүглерин доктаамал күүседип келген.

Бай-Тайга райпозунуң партия организациязы коллективтиң социал айтырыгларын шиитпирлээринче доктаамал кичээнгейни салып, бүдүрүлгениң бодунуң баазазынга калбак херегселдиң бараанnарын бүдүрүп турган, чоннуң негел-де-хереглелдерин хандырарынга дузалажып турар, Моолдуң ол район-биле кожа турар аймактары-биле садыг-бараан солчуушкунун калбарткан. Коммунистерниң саналын ёзугаар райпонуң дузалал ажыл-агыйын тургускан, ол эки ажылдап турар. Политиктиг методтар-биле, чүнүң-даа мурнунда удуртукчу коммунистерни болгаш бүдүрүлгеде, ачы-дуза чедирилгезинде ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр ажылдап турган, партия организациязы садыгның культуразын бедидерин, корум-чурумну быжыглаарын, саарылга планнарын күүседирин чедип ап турар.

Өвүр районнуң Саглы ортумак школазының партия организациязы боттуг турушту ээлээн болгаш чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар. Өөредилге-кижизидилгелиг ажылдың ажыктыг чоруун чедип алырынче доктаамал кичээнгейни салбышаан, өөреникчилерниң идейлиг, күш-ажылчы болгаш мөзү-шынар кижизидилгезинче школаның, ада-иелерниң болгаш хөй-нийти организацияларының бир демниг хөделиишкинин хаара тудуп турар. Ол бүгү хемчеглерни партия организациязының ажыл-чорудулгазының программазында тодаргай айыткан болгаш ол ёзугаар ажылдап турар. Партия хуралдарын белеткээринде болгаш эрттиринде чаа чүүлдер көстүп келген. Колдуунда ажык хуралдарны эрттирип, аңаа кежигүн эвестерни, комсомолчуларны, аныяк башкыларны чалап, олуруштуруп турар. Политиктиг өөредилге, ада-иелер-биле ажыл багай эвес организастаттынган. Коммунистерниң отчёттарын үргүлчү ап, санал-онал солчулгазын организастап турар. Коммунистер школада боол турар бүгү-ле эгелээшкиннерниң организакчылары, идепкейлиг киржикчилери боол турар. Эрткен чылын школага чаңгыс-даа корум-чурум үрээшкини болбаан, өөреникчилерниң чартык кезии чүгле эки демдектерлиг өөренип турар.

Ниитизи-биле партия организацияларының дайынчы арга-шинээзиниң көрүлдезинге республиканың партия эге организацияларының хөй кезии киришкен. Көрүлдеге Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Тес-Хем районнарының дыка хөй партия организациялары идепкейлиг киришкен.

2. Ооң-биле чергелештир партия хоорkому, райкомнары, районнарның көрүлде комиссиялары дайынчы арга-шинек көрүлдезинче партия организацияларының чамдыызын хаара тудуп шыдаваан. Партия Каа-Хем, Таңды, Тожу райкомнары көрүлдени кошкак организастаан, Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларның дыка хөй партия организациялары көрүлдеге киришпээн.

Чамдык партия организациялары боттарының мобилизакчы күжүн долу ажыглаваайн, кошкак ажылдап келген. Оларның аразында «Тоора-Хем», «Хадың», «Енисей», «Кара-Хаак», «Хөндергей», «Чаа орук», С. Тока аттыг совхозтарның, Шуурмактың ыяш пунктузунуң, Тожу райпозунуң, авиабүдүрүлгениң болгаш өске-даа чамдык черлерниң партия организациялары кирип турар.

Олар коллективтерниң мурнунда тургустунган сорулгаларны, социал айтырыгларны шиитпирлээринге партийжи салдарның туружун, хевирин амдыызында тып шыдаваaннар, кижилер-биле кижизидилге ажылын четпес чорудуп турар. Бо айтырыгларга улус депутаттарының чер-чер Советтери-биле, профэвилел, комсомол болгаш хөй-нийти өске-даа организациялар-биле барык кады ажылдаваайн келген. Коммунист удуртукчуларның ажылының дугайында отчёттарны доктаамал дыңнавайн, хүлээп алдынган шиитпирлерни кошкак контрольдап келген.

Чамдык партия организациялары боттарының хүрээлениң быжыглаар талазы-биле эргежок чүгула хемчеглер албайн, коммунистер-биле тус-тус ажылды бодап кылбайн, партияга ажылчыннарны, тараачыннарны, күш-ажылчы интеллигенцияны хүлээп алыр талазы-биле ажылдың системазын СЭКП-ниң чаа Уставынга үндезилеп тургузуп албайн турар. Партия кежигүннериниң политиктиг өөредилгезинче чогуур кичээнгей салдынмайн келген. Чамдык коммунистер социалистиг идеяларны кошкак камгалап, партияже халдаашкыннарга дүжүп берип, быжыг туруштү ээлевейн турар.

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзиниң көрүлдезин организастаар талазы-биле партия хоорkомунга, райкомнарынга практиктиг дузаны партия рескомунуң килдистери, көрүлде комиссиязы кошкак чедирген, комиссия кежигүннери быжыглаттынган партия организацияларынга эвээш ажылдаан. Эң эки партия организацияларының дуржулгазын массалыг информация чепсектеринге кошкак чырыткан.

Партия рескомунуң партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының хуралынга көрүлдениң түңнелин чугаалашкан болгаш деткээн.

3. Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзиниң республика көрүлдезинге тиилекчи кылдыр дараазында партия организацияларын санаар болгаш оларга хүндүлел бижиктерин, шилчиир вымпелдерни база партийжи ажыл кабинеттеринге дериг-херексел болгаш техниктиг чепсек-херексел садып алыры-биле акша шаңналын тывысыр:

совхозтарның партия организацияларындан — Чөөн-Хемчик районда «Чыраа-Бажы» совхозтуң партия организациязын (секретары эш Т. Ш. Сарыглар);

үлетпүр, транспорт, харылзаа, тудуг бүдүрүлгелериниң партия организацияларындан — Бии-Хем районда «Туран» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң партия организациязын (секретары эш У. К. Бүрүнгүле);

коммунал-амыдырал хандырылгазының, садыгның болгаш ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелериниң база организацияларының партия организацияларындан — Мөңгүн-Тайга райпозунуң партия организациязын (секретары эш Т. И. Долгар);

кадык камгалал, улус өөредилгези, культура албан черлериниң партия организацияларындан — Өвүр районда Саглы ортумак школазының партия организациязын (секретары эш З. Х. Саая).

Партия, совет, күрүне болгаш хөй-нийти организацияларының аппаратының, ажыл-агыйы органнарының эргелеп башкарылга аппаратының партия организацияларындан көрүлдениң негелдезин күүсетпээнинден тиилекчи үндүрбес.

4. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг, «Таңды сыны», «Найырал», «Кызыл тараачын», «Х Улуг хурал», «Россия», «Алдан-Маадыр» совхозтарның, Тес-Хем АКМК-ның, Өвүр, Сүт-Хөл райпоnарының, Улуг-Хем болгаш Тес-Хем районнарда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелдериниң, Шагаан-Арыг № 2 школаның, Сүт-Хөл район база республика эмнелгелериниң, «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының партия организацияларының эки ажылын демдеглээр.

5. Рескомнуң организастыг килдизи, партия Кызыл хоорkому болгаш райкомнары эң дээре партия организацияларының ажылын ниитилештирер, чер-черлер болгаш республика солуннарынга парлаар, радиога болгаш телевидениеге дамчыдар. Моон соңгаар бо ажылды доктаамал чорудар.

6. Партия организацияларының ролюн бедидериниң болгаш ажыл-чорудулгазы чаартырының көрүлдезин 1991 чылда организастаар.

Көрүлдени удуртурун болгаш ону эрттирерин партия рескомунуң организастыг килдизинге, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязынга, партия организацияларының секретарьларының республика чөвүлелинге дагзыр.

7. Партия эге организацияларының партийжи организастыг, идеология, политиктиг ажылын улам ынай сайзыраңгайжыдар, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сорулгаларын күүседиринге, кижилер кижизидилгезинге партийжи салдарны күштелдирер сорулгага көрүлдени ажыглаарын рескомнуң организастыг килдизинге, партия Кызыл хоорkомунга, райкомнарынга, Ак-Довурак хоорайның болгаш «Тыва кобальт» комбинаттың парткомнарынга хүлээдир.

8. Партия эге организацияларының ролюн бедидериниң болгаш ажыл-чорудулгазын чаартырының көрүлдезиниң дугайында Дүрүмнү бадылаар.

СЭКП ТК-ГА ХУРАЛ

Март 5-те СЭКП Төп Комитединге эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия рескомнарының, обкомнарының болгаш крайкомнарының бирги секретарьларының хуралы болуп эрткен. Хуралдың киржикчилери чуртта байдал, удавас болур референдум болгаш экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге партия организацияларының ролюнуң талазы-биле санал-оналдарын солушкан. Чурттуң чаңгыс эвин, ажылдыг чоннуң эрге-ажыктарын камгалап арттырарынче, националдар аразында чөрүлдээлерни соксадырынче, кризистен уштунуп үнерин хандыларынче угланган бүгү хемчеглерни быжыы-биле деткиириниң чугулазы хуралдан илергейлеттинген.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев хуралга чүве чугаалаан.

(СЭТА).

ДОКТААМАЛ КОМИССИЯДА

Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң доктаамал комиссиязының ээлчеглиг хуралы болуп эрткен.

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезиниң түңнелдерин аңаа чугаалашкаш, эки көргүзүглерни чедип алган партия организацияларын тодараткан.

Бо чылдың бирги кварталында комиссия ажылының планын канчаар күүседип турарын хуралга чугаалашкан. Ажыл планында айытканын ёзугаар доктаамал комиссияның кежигүннери партияның республика комитединиң организастыг килдизиниң, партия хоорkомунуң, райкомнарының ажылдакчылары-биле кады партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының программаларын ажылдап кылырынга болгаш ажылын экижидеринге тодаргай практиктиг дузаны чедирген.

Комиссияның ажыл планында көрдүнгени-биле партия эге организацияларының секретарьларының зоналар аайы-биле семинар чөвүлел хуралдарын Кызыл хоорайга, республиканың районнарынга эрттирген. Партийжи-организастыг, идеология ажылдарын эде тургузарының, чаартырының, рынок экономиказынче шилчииринин айтырыгларын аңаа сайгарып чугаалашкан. Партияның республика комитединиң хүннерин районнарга эрттирерынге доктаамал комиссияның кежигүннери идепкейлиг киришкен.

Республиканың партия эге организацияларының секретарьларының чөвүлелин тургузар дугайында айтырыгны комиссия хуралынга чугаалашкаш, чөвүлелдиң организастыг хуралын чоокку үеде эрттирерин шиитпирлээн.

БҮГҮДЕНИҢ МАНАП ТУРГАНЫ ХООЙЛУ

Эрткен он-он чылдарда кылдынып келген хоойлу дүрүмге дүүшпес үүлгедиглер кажан-даа катаптаттынмас ужурлуг деп чүвеге совет кижилер бүзүрелдиг болур ужурлуг. Күрүнениң айыыл чок чорук органнарының отчёттуг болурунуң, оларның ажыл-чорудулгазынга доктаамал контрольдуң механизмин ылаптыг тодарадып турар идегелдиг эрге-хоойлу магадылалы эргежок чугула. ССРЭ-де күрүнениң айыыл чок чоруунуң органнарының дугайында хоойлу төлевилелин баштайгы номчулга-биле март 5-те сайгарып кирген Эвилел парламентизиниң кежигүннери ындыг болурунга бүзүреп турар. Документини ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының тус-тузунда аңгы хуралдарынга чугаалажып көрген.

ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы В. А. Крючков илеткел кылгаш, хоойлу төлевилелиниң эң чугула принципиалдыг чүүлдеринге доктаап, ол айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлулуг кол-кол талаларын хаара тудуп, бистиң ниитилелдиң хөгжүлдезиниң амгы үеде онзагай талаларын барымдаалап турар деп айыткан.

Ол бүгү «бистиң ажылдакчыларывыска быжыг эрге-хоойлулуг үндезинге хөделир, оларның ажылының хөй-хөй талаларынга тодаргай эвес чорукту узуткаарынга» аргаларны берип турар деп, В. А. Крючков түңнээн. Оон аңгыда КАК даргазының демдеглээни: оперативтиг истелге ажыл-чорудулгазынга тускай чепсек-херекселдерни болгаш аргаларны даштыкы чурттарның тускай албан черлери-биле, өжээтен, үүлгедикчи организациялар-биле демиселге ажыглаары албан апаар.

Хоойлу төлевилелин чугаалажып турар үеде санал бергеннериниң хөй кезии кирип келген төлевилелди соңгаарладып болбазын айыткан. Эвилел Соведи болгаш Националдар Соведи хоойлу төлевилелиниң кол-кол чүүлдерин бирги номчулга-биле чүүлдүг деп көрген болгаш Дээди Советтиң комитеттеринге болгаш комиссияларынга депутаттарның киирген бүгү саналдарын барымдаалап көрүп тургаш чедир ажылдаарын саналдаан.

(СЭТА-ның парламент корреспондентилери).

Рынок болгаш амыдырал

АГРОҮЛЕТПҮР: дүвүрелдер болгаш идегелдер

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр бүдүрүлгелериниң эвилелиниң чөвүлели 1990 чылда ажылының түңнелин база рынокче шилчилге үезинде 1991 чылда республиканың агроүлетпүр комплекизинде продукция бүдүрерин көвүдедир талазы-биле сорулгаларны чугаалашкан. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн кылган.

Ол хуралга олурган кижи, шынап-ла, бистиң агроүлетпүр комплекизивисте кандыг-кандыг чаа чүүлдер барыл, чедиишкиниг ажылдаар дээш чүлерин кылганыл дээрзин дыңнаксаар. Ол черле чөп. Кылдынган чүүлдер бар: хамыктың мурнунда эвилелдиң ажыл-чорудулгазы аренданы, керээлерин нептередиринче, ажыл-агыйларның хөй янзы хевирлерин тургузарынче угланган. Ынчангаш 1990 чылда чөвүлелдиң хуралдарынга план ёзугаар «Тыва хандырылга» күрүне-кооператив каттыжышкынының, Таңды районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының удуртукчуларының отчёттарын дыңнап чугаалашкан. Бир чаа чүүл болза, президиумнуң үнүүшкүнүг хуралдарын Чөөн-Хемчикке, Сүт-Хөлге, Улуг-Хемге, Бии-Хемге эрттиргилээни. Аңаа ук районнарда кыштаглаашкынның эртип турарын чугаалашкан.

Агроүлетпүр дөрт чылдың дүрүмнде бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын-биле ажылдап турар. Күш-ажылды организастаарының керээ, аренда, кооператив ышкаш депшилгелиг аргаларын шиңгээдип сайзырадыры улам чылавышаан. Кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезин эртемге үндезилеп организастаар талазы-биле чамдык ажылдар чорул турар. Өшкү талазы-биле «Мохер» дээр эртем-бүдүрүлге системазының лабораториязы ажылдап турар. Ол ышкаш өске-даа институттарның эртемденнериниң тускай эртемниглериниң дузазы-биле республикага хой база өшкү ажылын канчаар чорударының, сүткүр малды, ивини, хаваны өстүрер, оон уксаазын экижидериниң талазы-биле системаларны ажылдап кылган.

Амгы үеде бисте 1112 бригада, фермалар, 2385 өг-бүле звенолары иштики санажылга өртектери-биле ажылдап турар. А совхозтарда арендаторларның саны 13 муң кижи четкен, ол дээрге көдээ ишчилерниң 40 хуузу-дур. Ындыг коллективтерде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү эрткеннерниңиндан 20 хуу бедик.

Мал болгаш чер-даа ажылын хөгжүдер талазы-биле «Мал чеми», «Үрезин», «Тараа», «Картофель болгаш ногаа», «Сүт», «Хой ажылы», «Черниң үнүш-дүжүткүрү» дээн ышкаш программаларны боттандырып турар. Кедээ ажыл-агыйның бүгү-ле адырларында бедик көргүзүглер бар. Чижээ, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта Валерий Чаткарның удурткан звено 1130 гектарга тараа культураларын тарааш, оон бир гектарындан 22 центнер дүжүттү алган. Бо дээрге республикада эң дээре көргүзүглерниң бирээзи.

Мал ажылында база-ла депшилгелиг чүүлдер бар. «Тиилелге» совхозтуң хойжулары чүске онаажтыр 93 хураганны алган. А ол ажыл-агыйда төрүүр хойнуң ниити саны 6490. Кур-Чериниң малчыннары шак ындыг көргүзүгнү ийи чыл улаштыр чедип алган. Ол чүл? Тавырылга эвес-тир. Каа-Хемде «Кызыл тук» совхозтуң Бүрен-Аксы СБФ-зы эрткен чылын бир инектен-не 2591 килограмм сүттү саггаш, республиканың сурагтыг коллективтери — Көк-Тей биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп фермаларының соонда үшкү черде болган. Он ажыл-агый, оон иштинде ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг, «Торгалыг», «Кызыл тук» (Өвүр), «Кызыл тараачын», «Эйлиг-Хем» совхозтар чыл эгезинде боттарының агар санынга 2.048 муңдан 4.685 муң рубль чедир акшалыг турган.

Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери республиканың ажыл-агыйларынга барып, боттуг дузаны удаа-дараа көргүзүп келген. Эң ылангыя районнарга олар семинарларны эрттиргилээн, хыналдаларны кылгылаан. Агроүлетпүр комплекизинге хамааржыр бүдүрүлгелер, организациялар база-ла чамдык хемчеглерни ап келген.

Моон-биле чергелештир ниити организастыг ажылдың кошкаандан, бот-харысалганың кудузундан республиканың кедээ ажыл-ишчилери боттарының орулгазын бүрүнү-биле күүседип шыдаваан. «Енисей», «Улуг Октябрь», «Бурунгаар», «Кызыл тук» (Каа-Хем), ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтар эрткен чылын орулга киирип албаан, карыглыг ажылдааннар.

Чер ажылын алыр болза, суггаттыг шөлдерниң бир гектарындан чүгле 10,1 центнер дүжүттү алган бис, ол дээрге планнаазындан 8—10 центнер эвээш-тир. Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Таңды районнарда мыйыстыг бода малдың, хой, өшкүнүң саны кызырылган. Ниити республика 100 инектен-не 60—70 бызааны камгалап ап турар. Мындыг турда, ол малдың баш саны канчап өзерил?

«Тыва эът, сүт, чем үлетпүр» каттыжышкын (К. Ш. Ялаков) эрткен чылын бараанныг продукция бүдүрериниң планын 102,2 күүсетседаа, мурнуку чылдын деңнелиинге бодаарга, ол көргүзүг 3,6 хуу кудулаан. Кызылдың, Чадааnаның, Шагаан-Арыгның сүт заводтары, республиканың эът комбинаттары кайызы-даа бараанныг продукция бүдүрериниң планнарын боттандырбаан.

Мал чеми белеткээр талазы-биле мурнуку-ла хоочураан аарывыс уламчылавышаан. Чамдык аргалар бар турда-ла, кыжын кээп Успа-Хөл кыдыындан, Саян артындан хыйргыыш, саваң белеткеп тур бис. Хол-биле сиген кезерин барык шуут-ла тоовастай бергенивис канчап-даа шын эвес.

«Тыва агросервис» каттыжышкын (В. Ф. Загвоздкин) бодунуң даалгаларын база-ла чедир күүседип чадап турар. Кандыг-ла-бир арга хереглээш, орулга киирип алыр сорулганы салгаш, чогум дузалаар ужурлуг ажыл-агыйларның дилээн тоовайн баар таварылгалар бар. Ол ышкаш техника септелгезинде шыңгыы четпестерни илеткелчи тодаргай чижектер-биле айтып шүгүмчүлээн.

Адырның социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринге кадрлар кол рольдуг деп чүве билдингир. Амгы үеде совхозтарның 74 директорларының 61-и дээди, эрткеннеры тускай ортумак эртемниг. 71 кол экономистерниң 40-и дээди, өскелери база тускай ортумак эртемниг. Совхозтарывыста херек специалистерниң 93 хуузу бар. Моон алгаш көөрге, кадр талазы-биле багай эвес бис. Ынчалза-даа дыка хөй ажыл-агыйларда байдал негелдеге канчап-даа дүүшпес. Мал ажылында 527 зоовет-специалистер болгаш мал эмчилери бар. Ол хиреде бо чугула адырны эки-ле углап, башкарып чадап турар бис. 1989 чылга бодаарга, эрткен чылын өлүп хораан бүгү малдың баш саны 23,2 муң хөй болган. Малдың кодур аарыын безин узуткап чадап турар-дыр бис. Бөгүн совхозтарда 311 инженер-механик бар. А техниканы эдилеп турарывыс дыка кошкак. Мал чеми белеткээр цехтер ажылдавас. Ону чүнүң-биле тайылбырлаар-ыл? Совхозтарда бухгалтерлер болгаш экономистер барык 600 чыгыы. Ол хиреде экономиктиг ажылда улуг четпестер бар. Аренданы ёзу барымдаалап организастаан. Ийе, республиканың агроүлетпүр ажылдакчылары боттарының ажылын бүгү талалыг сайгарып чугаалашкан.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Данзы САЛЧАК.

МАРТ 17
ССРЭ
РЕФЕРЕНДУМУНУҢ ХҮНҮ

РЕФЕРЕНДУМ

ХООЙЛУ ЁЗУГААР АЛЫРГА...

1977 чылда Эвилелдиң Конституциязының база эвилелдешкен республикаларның конституцияларында чурттуң күрүне амыдыралының чугула дээн айтырыгларын бүгү чоннуң бадылаашкынынга (референдумга) киирер деп чүүл бижиглаттынып кирген. Оон бээр 13 чыл эрткенде, 1990 чылдың төнчүзүнде ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң референдумнарының чорудар чуруму тодараткан хоойлулар хүлээп алдынган. 1991 чылдың март 17-де бистер хары угда ийи референдумну — ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң — эрттирер апаар бис. Хөй-хөй хоойлулар аразынга референдумнар дугайында хоойлулар эскертинмейн эрте берген, аңаа хамаарыштыр чугаалажылганы-даа, юристерниң тайылбырларын-даа кылбаан. Ындыг төлээде, референдумнуң бүдүүзүнде участок комиссияларының-даа, чамдык хамаатыларның талазындан-даа оларны ажыглаарының талазы-биле хөй-хөй айтырыглар тургустунуп келген. Ол айтырыгларның кезик-чамдыызынга-даа бол, харыыны бээрин кызыдып көрейн.

Референдум деп чүл?

Референдум дээрге күрүне амыдыралының тоң чугула айтырыгларынга хамаарыштыр хоойлуларны болгаш өске-даа шиитпирлерни хүлээп алырының аргазы болур бүгү чоннуң бадылаашкыны-дыр.

Мартта болур референдумга чаа хоойлулар-даа хүлээп алдынмас, ол дээрге тодаргай айтырыгларга хамаарыштыр хөй-ниитиниң үзел-бодалын илередири-дир.

Референдумга кым киржир эргелигил?

Референдумга 18 харлаан хамаатылар киржир. Аңаа угаан-медерели солуудап аараан кижилер, судтуң шииткелин ёзугаар хоругдал черлеринде кеземче херээ эрттирип турарлар, а ол ышкаш прокурорнуң чөпшээрелин ёзугаар хоругдаттырганнар киржир эрге чок. Соңгулда хоойлуларындан ооң бир ылгалып турар чүүлү чүл дизе, референдумга административтиг корум-чурум үрээшкини дээш түр үениң хоругдалы чергелиг кеземче харыысалгазынга онаашканнар киржир эргелиг. Мындыг байдалды район төптериниң участок комиссиялары болгаш иштики херектер килдистериниң начальниктери кичээнгейге алган турар ужурлуг.

Бадылаашкын даңзызын участок комиссиялары 2 кезек кылдыр тургузар. Даңзыже референдумга киржир эргелиг бүгү-ле хамаатыларны киирер. Даңзыже кирген хамаатының чурттап турар чериниң адрези өскерилгенде, ол референдум хүнүнде бадылаар эргелиг шынзылганы участок комиссиязындан алыр эргелиг.

Бадылаашкынның чорудулгазында онзагай чүүлдер бар бе?

Чаа чүүл чүл дизе, бюллетеньнер ап тура, хамааты кижи бүрүзү даңзыда бодунуң фамилиязының дужунга ат салыр ужурлуг. Бо чаа чүүл эрткен соңгулдалар үезинде болгулап турган өске кижилер орнунга бадылаар чорукту болдурбас дээн немелде магадылал болуп турар.

Бир эвес чамдык хамаатылар кадыының байдалының аайы-биле азы кандыг-бир чөптүг чылдагаан-биле участокка бадылап кээп шыдаваза, участок комиссиязы оларның дилээн ёзугаар бадылаашкынны оларның чурттап турар черинге чоргузарын бодунуң кежигүннеринге дагзыр. Россия Федерациязының хоойлузунда бо айтырыг талазы-биле тодарадылгаларны берген. Ында бижээнин ёзугаар алырга, хамааты кижиниң дилээ бижимел хевирлиг боор база аңаа комиссияның ийи кежигүнү чеде бээр болгаш бадылаашкынны хөй-ниитиниң хайгааракчыларының киржилгези-биле чорудар.

Чуруму болгаш негелдези кандыгыл?

Бюллетень алган хамаатының чажыт бадылаашкынның кабиназынга бадылаашкынче кирген айтырыглар талазы-биле бодунуң күзел-туразын илередип, бюллетеньде бижиттинген «Ийе» азы «Чок» деп харыыларының кайы-бирээзин шыйып кааптар.

Бир эвес бадылаашкынга киржип турар кижи «Ийе» болгаш «Чок» деп сөстерниң иелдирзин шыйып каапкан, азы иелдирзин шыйбайн, хевээр арттырып каан болза, ындыг бюллетеньни күш чок деп санаар.

Референдум талазы-биле агитацияның чуруму болгаш негелдези кандыгыл?

Эвилел Хоойлузунуң 16 чүүлүнде күрүне хамаатыларга, политиктиг партияга, өске хөй-ниити организацияларынга болгаш массалыг шимчээшкиннерге, күш-ажылчы коллективтерге референдумну чарлаарының дугайында санал дээш, азы аңаа удур дээш ийикпе, азы референдумче киирип турар хоойлу, азы шиитпирниң төлевилели дээш, азы аңаа удур дээш шаптараазын чок агитацияны чорудар эргени магадылап турар дээрзин айтып турар.

Ол-ла чүүлде чер-чер Советтериниң күүсекчи болгаш айтыышкын бээр органнары, референдумнуң комиссиялары хамаатыларга, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга референдумда киирттинген саналдарны хөй мурнунга чугаалажырынга оран-саваны хандырарын айтып турар. Ол-ла органнар шак ындыг чугаалажылгаларның дугайында хамаатыларны дыңнаткан турар.

Бадылаашкын хүнүнде агитация чорудары хоруглуг.

Эвилел Хоойлузу референдумнуң ужур-утказын ажытпайн, ону чорудуп турар үеде хөй-ниитиниң киржилгезин болгаш ажыкчарның принцивин быжыглаан. РСФСР-ниң Хоойлузу (6 чүүл) ооң ужур-утказын ажыткан. Ук чүүлде политиктиг болгаш оон-даа өске хөй-ниити организацияларының, массалыг шимчээшкиннериниң, күш-ажылчы коллективтерниң, хамаатыларның хуралдарының, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң төлээлеринге референдумнуң комиссияларының хуралдарынга олуржур, а ол ышкаш бадылаашкын үезинде база бадылаашкын санаашкынының үезинде киржир эргени бериг турар. Ындыг-даа болза оларның комиссияның ажылынга холгаарлаарын болдурбайн турар.

Референдум дугайында хоойлу-дүрүмнү үрээни дээш харыысалга онаары көрдүнген бе?

Эвилел-даа, республика-даа хоойлулары оларны үрээни дээш шыңгыы харыысалганы онаарын көрген. Хамаатыларның бадылаашкынга киржир эргезин боттандырарынга шаптыктааны, соңгулда документилерин солааны дээш кеземче харыысалгазын онаары көрдүнген.

РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунда 133^1 деп немелде чүүлдү киирген. Ында айтып турары-биле алырга, РСФСР-ниң хамаатызының азы хамаатылар бөлүүнүң референдумга киржир эргезин хостуг боттандырарынга, агитацияны чорударынга шаптыктаан чорук дээш, бир эвес ол бүгү күш ажыглаашкынның, мегелээшкинниң, кыжаныышкынның болгаш хээлидээр чорукту ажыглап кылдынган болза, буруулуг кижини 3 чылга чедир хосталгазын казып шииде ийикпе, азы 2 чыл чедир эдип-чазаар ажылдарга шиидер.

Референдумнуң документилерин солааны, баш бурунгаар шын эвес санаашкынны чорутканы, бадылаашкынның чажыдын хажытканы дээш референдум комиссиязының кежигүннери болгаш албан-дужаалдыг кижилер 5 чыл чедир хосталгазын казыдып шиитпирер ийикпе, азы 2 чыл чедир эдип-чазаар ажылдарга шииттирер, чок-ла болза 5 муң рубль чедир торгадыр.

Хамаатыларның эргезин боттандырарынга шаптык каткан таварылгаларда күш ажыглаар чорук, мегелээшкин, кыжаныышкын азы хээлилээр чорук чок болза, буруулуг кижи 1 муң рубль чедир административтиг торгаалга онаажыр, а буруулуг албан-дужаалдыг кижи — 3 муң рубльге чедир.

Юрий СЛОБОДЧИКОВ.
Тыва АССР-ге Референдум эрттирер талазы-биле Төп комиссияның кежигүнү.

БИР ЭП-СЕТКИЛДИГ

Чаартынган, чаңгыс аай Эвилел дээш референдум хүнүнде бадылаашкынын бээрин Кызылдың эът комбинадының ажыл-ишчилери хуралынга илереткен. Аңаа чүве чугаалаан күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы Ю. Степанов, слесарь В. Калбак, соодукчу начальниги Н. Куулар, ажылчыннар Г. Допчун, М. Дамбай-оол, цех начальниги Л. Солдатова болгаш өскелер-даа салдынган айтырыгга референдум хүнүнде чөптүг «Ийе» деп харыыны бээрин дыңнаткаш, бир эп-сеткилдиг болурунче кыйгырган.

(Бистиң корр.)

ДЕМНИГ БОЛУП КӨРЭЭЛИҢЕР

Бо чылдың март 17-де референдум болуп эртер. Аңаа Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң салым-чолун шиитпирлээр болгай. Бодум хуумда ССР Эвилелин хевээр арттырар дээш бадылаашкынымны бээр мен. Чүге дээрге Совет Эвилели Тываның экономиказы, культуразы сайзыраарынга, тываларның амыдыралын үндезини-биле экижидеринге, ооң иштинде мээң эртем-билиг чедип алырымга, улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң херээнге салыышкынымны киирерингe улуг рольду ойнаан. Бир эвес Совет Эвилелиниң акы-дуңма дузазы, хөй националдыг совет улустуң бир демниг ажылажыкы чок турган чүве болза, төөгү талазы-биле кыска үеде мындыг чаартылгаларны, чедиишкиннерни биске чедип алыры берге деп санап чоруур мен. Ынчангаш ССР Эвилелин хевээр арттырар, ооң экономиказын быжыглаар, хожудаашкындан кыска үеде уштунуп үнер дээш бир демниг ажылдаар ужурлуг бис.

Бежен ажыг чыл ажыл стажтыг мен, бо үениң дургузунда янзы-бүрү нацияның кижилери-биле эп-найыралдыг, бир демниг ажылдап келдим, пенсиялай берзимзе-даа, Тываның ажыл-ишчилериниң эде тургустунуушкунунуң херээнге идепкейлиг киржип, боттарының күш-ажылчы салыышкынын киирип турарының дугайында материалдарны парлалгага бижип турар мен. Моон соңгаар-даа Совет Эвилелиниң, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир, улустарның найыралын быжыглаар, хөгжүдер дээш ак сеткилдиг ажылдап чорууурларның дугайында бижиир мен. Ол болза деткимче болуру чугаажок.

Референдум эрттирип турары шын эвес, орта киришпес мен, тодаргайлаарга, ССР Эвилелин хевээр арттырар дээш бадылаашкыным бербес мен, ооң составындан үнер дээр хөөннерни чамдык кижилер илередип, тываларны референдумга киришпезин кыйгырып турар, чедир медереп билбес улуска шуут удур мен. Хандыр бодап угаан-сарыылдыг болуруңарны ол эштерден дилээрдир мен. Улуг Совет Эвилелиниң, ооң хөй националдыг кижилериниң дузаламчызы, деткимчези, бир демниг күш-ажылы чокка канчаг амыдыраар бис, ол берге айтырыг-дыр. Ол шын эвес бодалдан дораан адырлыр херек. ССР Эвилелин бүдүн хевээр арттырар дээш бадылаашкынын бээринче Тываның бүгү коммунистерин, ажылчы чонун кыйгырар-дыр мен.

Кинин-оол ХЕРТЕК.
ССРЭ-ниң хүндүлүг радизи.

АРТТЫРАР, БЫЖЫГЛААР

ССР Эвилелиниң дугайында референдумну эрттирер дээн доктаалды ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң хүлээп алганын, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырары дээш бадылаарынче бүгү коммунистерни болгаш хамаатыларны СЭКП ТК-ның база ТКК-ның бо чылдың январьда болуп эрткен каттышкан Пленумундан кыйгырганың совет кижилер эки билир. Аңаа «Кандыг-даа нацияның кижизиниң эргелери болгаш хосталгалары бүрүн магадылаттынган турар деңэргелиг тускай догуннаан республикаларның чаартынган федерациязы болур Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин хевээр арттырары эргежок чугула деп санап турар силер бе?» деп айтырыгга харыылаар ужурлуг бис. Ол айтырыгга чон «Ийе» деп харыыны бээр дээрзинге долузу-биле идегеп турар мен.

Назыным анияк эвес. Чуртувустуң хөй националдыг чону чаңгыс өг-бүлеге сырый каттыжып алгаш, чурттуң экономиказын, социал амыдыралын, культуразын бир демниг сайзырадып келгенин көрүп келдим. Олар бодунуң чуртун делегейниң эң улуг күрүнелериниң бирээзи кылдыр сайзырадып келгенинге херечи болбушаан, хензиг-даа бол улуг-хуумну киириштирип чордум. Фашистиг Германия-биле өлүмнүг сегиржип алыышкынга тиилелге, дайын сөөлүнде катап тургузуушкунунуң болгаш хөгжүлдениң бергелерин ажып эртгени — хөй националдыг Совет күрүнениң бүгү кижилериниң сеек-гезы ылгашпас, чаңгыс аай эп-сеткилдиг кайыралында болгаш улуг-даа, анияк-даа назылыгларның бот-боттарын хүндүлежир каң дег быжыг корум-чурумунда деп билир мен.

Чаңгыс аай ССР Эвилелин хевээр арттырары болгаш чаартыры дээрге-ле ниитилелде хоозуралдыг болуушкуннарны ажып эртерини, чурттуң политиктиг, экономиктиг болгаш социал амыдыралын быжыг турушутуг кылдыр экижидериниң магадылалы болгаш кол негелдези болуп турарынга канчап бүзүревезил.

Амыдыралдың эң чугула айтырыгларын шиитпирлээринге сырый каттыжыышкын, улам сырый эвилелдежилге совет улуска, ооң иштинде бистиң Тываның ажылчы чонунга амгы үеде кажангызындан-даа артык онза чугула болуп турарын айыткан РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң кыйгырыын кым деткивезил.

Чаңгыс аай бүдүн Эвилел — бистиң чуртувуста бүгү улустарның айыыл чок чоруунуң, ында чурттап турар кижи бүрүзүнүң эргелериниң болгаш хосталгаларының магадылалы болур дээрзинге хамыктың мурнунда экономиктиг күчүнү сайзырангайжыдарынга, нациялярның болгаш улустарның өөредилге, угаан-бодал культуразының, медицинаның дээш, оон-даа өске адырларга бот-боттарынга дуза чедирзири кымга билдинмес боор. Чүгле чаартынган Эвилелдиң составынга ооң бүгү чурттакчы чону, ооң иштинде бис бот-боттарывысты билчип, чогумчалыг ажылдап, чурттап болурувусту миннир ужурлуг бис. Ындыг турбуже Б. Н. Ельцин баштаан чамдык удуртукчулар Эвилелди бузарынче чүткүп, эрге-чагырга хунаажыр дээр хөөнүн илередип турары канчап-даа таарышпас.

Референдумну эрттирер хүнге чедир эвээш хонук арткан. Политиктиг утканышнар, партийжи харыысалга талазы-биле ажыл парын болганда аңаа белеткел ажылдарын, ылангыя чон ортузунга тайылбыр ажылдарын билдилиг чорудары чугула деп бодаар мен.

Чуртта улусчу демократияны калбартканы чоннуң бот-идепкейин көдүрүп, удуртулгага оларның киржилгезин идепкейжидеринге таарымчалыг байдалдарны хандырган. Оон-биле кады бурунгаар депшилгениң бо чугула чепсээн аспырактаптың, ажыл чок алгырыш чорууурларның, ажыл кылбас чалгааларының болгаш алаан-өжээн негекчилериниң амы-хуузунда ажыглай бээринден камгалаар болза эки болгу дег.

Черле ынчаш амыдыралда, ажыл-херекте чамдык карышкактарны партия болгаш Совет эрге-чагырга органнары эттейн, кажанга чедир өптежип орар боор чүвел? Бо-ла бүгүнү көрүп, бодап чорууурга бир-бирде тодаргай удуртулга, башкарылга-даа эки билдинмес апаргылаар боор-дур.

Аваа МОНГУШ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ЭВИЛЕЛ КЕДИЛИГ

Игорь Иргиттиң «Киришпес мен» деп материалынга хамаарыштыр

«Тываның аныяктарынга» үнген бо чүүлдү номчааш, кайгап-харааным-биле демир-ужук сегирип албас аргам чок болган.

Туттунарда, дыттыг Саян
Тура душпейн, ажа-ла бээр.
Дузалаарда эптиг ССР
Дужун бодап чеде-ле бээр —

дижип тыва чон ырлап чораан. Шын-на сеткили-биле ырлажып чораан.

Мен-не хуумда: күжүр ССРЭ-ниң күжүн, магазын көрүп-көрүп алгаш, ооң ачызында эртем-билиг, культура, хөгжүлдениң бо хире чадазынга чедип алгаш, «Че, ам болзун, ССРЭ, мен-даа сенден адырылдым, хоорулдум» деп ада-чуртсуна бергени ССРЭ-ни ынча дээр аргам чок, арын-нүүрүм аңаа чедишпес. Ам бо хүнде «аңгыланыр» азы референдумга киришпес дээрге-ле тыва чонуң келир үезин кестиң кырынга салып, төөгүлүг хөгжүлдезин хоорупт, чааскаанзырадыры, ооң салым-чолун ужуру билдинмес төлге караанга дүжүрери ол болур ийик.

Бир эвес ССР Эвилели бүдүн-бүрүн артпас чүве болза, дулдуңуп кире бергенивис кара тамы дег, муңгаш кризистен, чаныш-сыныш чок келчыдар, мөлчүгдел саарылгалыг, чиижең садыг-наймаалыг, өртек-үне деп чүве өйлеттинмес рыноктуң агын канчап ажып эртер бис? Ону чүгле күштүг Эвилел шыдаар, аңаа чүгле деңнештирген моон күш бир ажыр. Ону өйлеп таарыштырар, башкартыныр болдуруп болур чаңгыс күш чүгле ССРЭ, ооң бүдүн-бүрүн чоруу хандырып болур. Мээн бүзүрелим ындыг.

«Референдумга киришпес мен», мээн биче буурай чонум база аңаа киришпезин, соң даарта багай уржуктарга таваржы берзе канчаарыл деп, И. Иргит дагалзап турар-дыр. Ол ындыг-даа ыйнаан. Эргилде чаартылгалыг, аай-дедир үзелдиг янзы-бүрү күштерлиг, удур-дедир туржууушкунну бо үеде Игорь ышкаш аныяк кижилерге угаан-бодалдың дүйүмээшкини, дагалзаашкын черле туруп кээп болбайн аан. Бодунуң бодалын илередири кымның-даа хостуг эргези. Ол демократияның чайгаар бүдүжү болгай. Ынчалза-даа амгы тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр, кажан бүгү чоннуң мурнунда баар оруктуң шын шилилгезиниң чидиг айтырыы туруп турда, «ынчанма, хорожок» деп кыйгырыг кижилерниң угаан-бодалынга ыйыышкын кылган чөптүг эвес чорук болур ийик. Мен аңаа удур мен.

Референдумну Игорь Иргит «өнчүк-чөңгээ үндүрүп болур, далаш кадында белеткээн, ханы бодал чок чүве» деп көрген. Кайынам, Игорь. Референдум чокка-ла чуртта байдал бергедеп, өнчүк-чөңгээ унуп, мөсилдежиишкиннер болуп, хан токтуп тур ышкажыл. Ону болдурбазының, хамааты дайыынының болгу дег айыылын чайладырының, Конституцияны, хоойлу-дүрүмнү хажык чок сагыырының кара чаңгыс магадылалы референдум ол эвес чүве бе? Бир эвес бүгү чон куруг «аас дайыны» чорудары ам соксазын, ССРЭ артсын, боттуг ажыл-херекче кирээли деп үзе шиитпирлээш, чаңгыс аай чаартынган Эвилел дээш бир демниг ходелип үнер чүве болза, «тарамыктар каттышкаш, күш болур» дээн чонувустуң мерген сөзү боттанып болбас деп бе? Азы бүгүдени төлээлээн ССРЭ-ниң шилиттинген депутаттарының боттарының улуг чыыжы —IV Съездизинден ам черле чеже боор, чон боду шиитпирлезин дээнинде «угаан-сарыылдыг» чүве чок болганы ол бе? Азы Тываның алдарлыг малчыны, хөйнү көрген бөдүүн ишчи Адаш Иргиттиң «Оон өске орук чок, бистиң тываларның салым-чолу Совет Эвилелиниң салым-хуузу-биле тудуш» дээнин херекке албас бис бе?

Игорь, сээң шын-на сеткилиң-биле бижээн чүүлүңнүң алыс утказы тываларышкаш «биче буурай багай чон» ооң бодунуң-на келир үеде салым-чолун шиитпирлээр үүле-херекке киришпезин, дөмей-ле чүвеге күш чедер шаа бар эвес, аңаа орзун дээни-биле дөмей-дир, харын-даа дорт кыйгырып турар-дыр. Бо чүл? Бүдүн чоннуң мурнундан ындыг медеглел кылыры, дора дизе, харыысалга чок чорук эвес чүве бе? Ооң-биле чонувусту ыя көрүп, ооң шын базым кылырынга шаптыктап, чөптүг сөзүн сөглээринге боогдай бербээн бис бе?

А шак ол «биче багай чон» чоргаараар төөгүлүг, кадыг-берге эрткен оруктуг, белен эвес дээн кандыг-даа маргылдаа - чөрүлдээлерге киржип чораан, мерген угааныг, сөглээр сөстүг чон дээрзин уттуп албаан бис бе? Силер «политиктиг күчүтеннер» соң даарта хөөкүй бистерни «дүвүредип-шүүдедип» туруп бербес бе деп сестип турар-дыр силер. А шак ол «биче буурай» чон делегейге туруп көрбээн дайын-чаага сегиржип алган күчүтеннер аразынче кире халый бээринден чалданмаан, дадай дивээн чон-на болгай. Өртемчейни хөме алыр дей берген «шамбаланың өртүн» өжүрерде хажызындан харап орбаан, бодунуң төлептиг үлүүн киирген чон дээрзин кым билбезил. Ынчан тыва чон фашистиг Германия тиилеп алгаш «ССРЭ-ге болушкан сен» дээш, а ССРЭ тиилеп алгаш «биске болушпаан сен» дээш, соң даарта багай бисти ат кыла бербес бе деп дадагалзап орбаан. Бодунуң күзели, тура-соруу, шыдаар шаа-биле чөптүг чорукту талазынга туржуп, «күчүтеннер хүрежинге» кире халый бээринден кортпаан чон. Ам ооң, Игорь Иргиттин ышкаш, «политиктиг күчүтеннер» аразынче кире бээринден коргар чүзү барыл?

Бодап-даа көрээл, бир эвес ССР Эвилели сандарап, буступ дүжер чүве болза, делегей картазынга бичии күрүнежигештер тыптып кээр, оларны кым тоорул, кым херекке алырыл? Бичии-ле күштүг күрүнелерге базымча, харын-даа кочу-шоот болур, кажанда-даа диленген холун сунуп алган чоруур чогум-на «биче буурай», марионетка чурт-чугаштар ол болбас бе??

Ынча дээнимде ужур бар, дуңмам Иргит. Сен ТАР хостуг, бот-догуннаан күрүне турда, көрбээниң шын болгай. А мен ооң ужу-кыдыын-даа бол көрген мен. Көөр көөрде, дөртен чылдарны сөөлзүреди, кажан Тыва ССРЭ-ге каттышкан соонда безин дөрт-беш чылдар эрте бергенде көргеним ол. Ынчан безин арат Тывавыстан ылгалыр чүвевис чок. Эвилелдиң дузазы кыдыг-кызыгаар черлерге ам-даа четкелек. Ол дээрге иштинде тараа саваңы дыгып каан матрастар, сыртыктарлыг аскак-чемдик буттарлыг топчаан дээр ыяш оруннар-дыр, иштинде «карасээн» доскаарларынга от салып чыыдар интернаттар-дыр. Ол дээрге бүлүргей чырыктыг чула кыпсып кичээлдеп, «а, б»-ни танып ап чораан боттарывыс. Керосинниг лампа кеступ кээрге, ону «деңнилге» деп санап чораан үевис-тир. Ол харын чаңгыс шайны чартыктап, чартык шайны улдуңнап, кечимнеп, дүңзе таакпыны чара кезип, оон безин «думчук» таакпы чедир үлеп, чонга чедиштирип чораан үе-дир. Ол дээрге «каам шай», «шымчым дус», «салым таакпы» диленген колданчылар-дыр. Ол Тыва, шак ындыг Тыва, шынап-ла «хөөкүй Тыва» ол ийин, Игорь.

Бистиң амгы Тывавыс, сайзыралдың бо хире бединге келгеш, күчүлүг Эвилелден аңгыланып алгаш, эрткен оруувусче дедир эглип, төөгүнүң аар үүргезин катап база чүктезин деп кым күзээр боор.

Шак ындыг бодалды чоокта чаа эргип-кезип чораан Бай-Тайга районнуң малчыннары, бөдүүн ишчилери база илереттилер. Оларның «Э бокта, Эвилел черле кедилиг» дээнин шын-на сеткилим-биле сеңээ база дамчыдып ор мен, Игорь.

Бодум хуумда тыва чоннуң бурунгу төөгүзүн, чаагай чаңчылдар, ёзулалдарын, ыдыкшыл-сагылгаларын хире-шаам-биле ажылчиннерге, аныяк-өскенге суртаалдап, кижизидилгениң херээнге билдилиг ажылдаалыкар деп суртаалдап чоруур мен. Бистиң чаңчылдарывыстың чиде бербээни, төрээн дылывысты камгалап артканывыс, төөгүвүстү катап тургузуп эгелээнивис, национал чоргааралывыстың оттуп келгени, өске күштерге базымча болбайн чоруурувус — бо-ла бүгү Совет Эвилелиниң хөй националдыг чоннарының аразынга чорувуста-ла чедип алдынып тур ышкажыл. Чаартынган, күштүг Эвилелдиң составынга бот-башкарылгалыг, бот-догуннаан, деңэргелиг күрүне боор арткаш, мандып сайзыраар дээрден башка, оскунар чүвевис чок дээрзинге бүзүрелим улуг. Өске орук бисте чок.

Чап ЧҮЛДҮМ.

ЧУРУКТА: Михаил Ефимович Марачев Кызылдың бир дугаар автобүдүрүлгезинде шалыпчы ажылдаар септекчилерниң бирээзи. Ону ажылынга кызымак кижи деп чолаачылар-даа, септекчилер-даа мактаар. Чүък дажыглаар машиналарның радиаторларын болгаш оон өске-даа кезектерин ол дуңзаалап, септээр медник мергежилдиг.

— Чаңгыс бо автобүдүрүлгеге үжен үш чыл болдум. Бодумнуң мергежилимге тыва-даа, орус-даа аныяктарны өөреттим — деп, бүдүрүлгениң хоочуну чугаалап турар.

Март 17-де болур референдум хүнүнде ССР Эвилелин хевээр арттырар дээш бадылаашкынын Михаил Ефимович бээр. Совет Эвилелин камгалаары, чаартыры, сайзырадыры амгы үеде эң чугула айтырыгларның бирээзи деп, ол санап турар. Ынчангаш аңаа идепкейлиг киржир күзелин илередип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

БАДЫЛААР МЕН

Бо чылдың март 17-де ССР Эвилелин хевээр арттырар база ону улам чаартыр айтырыглыг бүгү чоннуң референдумун эрттирер деп турарынга сеткилимниң ханызындан таарзынып турар мен.

Коммунистиг партиям, Совет чазаам ачызында өскүс арткан оп чаш уругларымны азырап, өстүрүп алдым. Чаңгыс эчис сорулгалыг Эвилелдиң күчү-шыдалының авыралында уругларымның шуптузу хостуг, чоргаар өөренип, дээди база тускай ортумак өөредилге черлерин дооскуп ап, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында үре-түңнелдиг ажылдап чорууру хөй националдыг Совет Эвилелиниң чаңгыс эвилиң ачызы деп бүзүреп, аңаа чоргаарланып чоруур мен. Эвилелдиң чаа керээзин дүрген чарарын күзеп тур мен.

Совет Эвилелин деңэргелиг бот-догуннаан республикаларның федерациязы кылдыр хевээр арттырары дээш соңгулда участогунга барып, бир дугаарында бадылаар мен. Ол дээш бүгү тыва чонумнуң чаңгыс эп-сеткилдиг бадылаарын күзеп, кыйгырып тур мен.

Мен бодаарымга чаңгыс аай Эвилелдиң турарынга удур бодалды Б. Н. Ельцинниң медеглелиниң алыс утказы эде тургустунуушкунунуң эчис сорулгаларынга удур, аңаа шуут-ла чөрүшкектир. Совет Эвилелин камгалап арттырарынга, ону чаартырынга, хора чедирип турар сандарадыкчы чорукту өскүдүп турар-дыр деп санаар мен.

Алексей СОСКАЛ.
Күш-ажылдың хоочуну, пенсионер.
Кызыл район.

ЭПТИГДЕ КҮШТҮГ

Бистиң чуртувус — хөй национал чоннарны каттыштырган, делегейде сүр-күштүг, ат-алдарлыг чурт. ССР Эвилелин улуг чуртум деп кара чажындан адап, аңаа ынакшып, бүзүреп өскен хөй-хөй салгалдар март 17-де болур референдумга бодунуң «ийе» деп харыызын бээр дээрзинге мен бүзүрээр мен.

Политикага-даа, экономикага-даа кандыг-даа бергедээшкиннер туруп келзе, ону эптиг, демниг, шупту улуска ажыктыг кылдыр шиитпирлеп өөренир ужурлуг бис.

Кижилер аразында ажылдышке, чогаадылгага кайы хире ажыктыының бистиң херээжен чогаалчылар ассоциациязының чижээнден көрүп болур. Дөрт-беш нацияның төлээлери дыка эп-найыралдыг ажылдап, чараш чүүлдү сеткилге тарыжып, бот-боттарывысты өөрендир-жүп турар бис.

Любовь БАТУРИНА.

СЕССИЯ БОЛГАН

Улус депутаттарының Кызыл район Совединиң ээлчеглиг сессиязы болуп эрткен. Аңаа 1990 чылда районнуң улус ажыл-агыйында болгаш социал экономиктиг хөгжүлдезиниң база рынокче шилчииринин сорулгаларының дугайында райкүүскомунуң даргазы А. И. Барков илеткел кылган.

Агаар-бойдустуң таарымчалыг эвес байдалдары турза-даа, районнуң совхозтары, үлетпүр бүдүрүлгелери, тудуг организациялары эрткен чылын планныг онаалдаларын күүседир аргалыг болган. 1990 чылда Кур-Чер суурда улуг магазинни, «Шамбалыг» совхозка столованы, Кара-Хаак суурда ясли-садты, Элегес-Аксы суурда школа ажыглалда кирген. Кара-Хаак, Кур-Чер суурларның чамдык кудумчуларынга асфальтыны кылган. «Тиилелге» совхозта тыва далган кылыр цехти, «Көк-Тей» совхоз эът кадырып кургадыр черни ажыткан.

Кызылдың агрофирмазы 3 миллион рубль орулгалыг ажылдаан. Көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрер, ону күрүнеге садар талазы-биле «Көк-Тей» совхоз бедик көргүзүглерлиг болган. Ол совхозтуң сүт-бараан фермазы республика чарыжының тиилекчизи болган. Ында 3 саанчы дөрт-муңчу, 6 кижи 3 муңчу болганың илеткелчи демдеглээн. «Кызыл» совхозка ногаа аймаа, «Көк-Тейге» эът болбаазырадып кылыр цехтерни тургузар. «Тере-Хөл» совхоз Каа-Хем суурга магазин ажыткаш, аңаа балык, кат, тоорук, мал продуктуларын садар магазин тудуу эгелей берген.

Кинин-оол ОДУЧАА.